

in geen enkele statistiek tegenkomt.¹ Van belang was voorts dat in praktisch elke branche waar men relatief duurzame waren verkocht, in '40 een deel van de voorraad (die nog van vooroorlogse kwaliteit was!) achtergehouden werd; die voorraad kon in de loop van de bezetting met grote winst verkocht worden ('van onder de toonbank', zoals dat heette), en alweer: die zwarte winstbedragen zijn niet in de officiële gegevens verwerkt. Wij herinneren er aan dat eind '41 bij een inventarisatie door het rijksbureau voor huden en leder bleek dat er bij de schoenhandel niet minder dan 6 miljoen paar schoenen in voorraad waren – en bij die inventarisatie was ook nog 'stevig geknoeid'.² De werkelijke voorraad was meer, misschien wel veel meer dan 6 miljoen paar en wat niet opgegeven was, werd later zwart verkocht; de schoenhandelaar kon een paar goede vooroorlogse schoenen desgewenst ook ruilen tegen levensmiddelen – zo kon een sigarenhandelaar vooroorlogse sigaren of sigaretten zwart verkopen of ruilen. Het lijkt ons plausibel dat menige detailhandelaar, ook al daalde zijn officiële omzet, er in de loop van de bezetting in slaagde, een zekere financiële reserve te vormen. Wie handel drijft, zal daar altijd naar streven – welnu, het was de rijksbureaus, het CDK, de CCCD en ook de belastingdienst volstrekt onmogelijk, de *werkelijke* inkomsten van misschien wel tweehonderdduizend detaillisten te verifiëren.³

Met dat alles willen wij niet beweren dat de kleinhandel floreerde of dat de kleinhandelaar een gemakkelijk bestaan kreeg. Dat bestaan werd juist moeilijker. Winkeliers die gerantsioneerde levensmiddelen verkochten,

komstendaling konden zij zich alleen beschermen door te pogen de waren waarvoor geen bonnen gepresenteerd waren, zwart te verkopen, hetzij aan het publiek, hetzij (ook dat kan zich voorgedaan hebben) aan collega's-winkeliers. Dit zijn allemaal veronderstellingen van onze kant. Gegevens terzake zijn tijdens de bezetting niet verzameld. Aannemelijk achten wij het voorts dat de meeste 'overtollige' bonnen inderdaad bij personen belandden die ze ook konden besteden: het CDK waarheen alle bonnen terugvloeden, had anders in een vroeg stadium van de bezetting al bij de tellingen moeten constateren dat een aanzienlijk deel van de bevolking de bonnen niet kon besteden.

Een tweede onevenwichtigheid kan zich tussen stad en platteland voorgedaan hebben. Zeker in de eerste bezettingsjaren waren er vrij veel plattelanders die bonnen welke zij niet nodig hadden, aan relaties in de steden stuurden. Nauwkeurige gegevens zijn ook hieromtrent niet bekend.

¹ Met geld uit dergelijke 'zwarte potjes' werden veelal goederen gekocht die blijvende waarde hadden: sieraden, antiek, grond en huizen. Het 'geld' wilde men kwijt. ² A. J. van der Leeuw: *Huiden en leder*, p. 163. ³ In de groep 'warenhandel enz.' werden in '37 861 faillissementen uitgesproken, in '38 707, in '39 614 – in '40 293 en in de drie jaren '41, '42 en '43 tezamen 271. Een opmerkelijke daling!